

Η περί πολιτείας αντίληψη των Στωικών

Παναγιώτης Τζαμαλίκος*

Περίληψη

Το γεγονός ότι η στωική σκέψη μας είναι γνωστή κυρίως μέσω δοξογραφικών μαρτυριών (μερικές από τις οποίες είναι μάλλον επικριτικές για τη σκέψη αυτή), είχε μία αναπόφευκτη συνέπεια: διασώθηκαν μόνο εκείνες οι όψεις του στωικισμού που, για ειδικούς εκάστοτε λόγους, παρουσίαζαν ενδιαφέρον για τους δοξογράφους – είτε για να εξαρθούν, είτε για να κατακριθούν. Εν τούτοις, τα στοιχεία που υπάρχουν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία σαφή εικόνα για τις γενικότερες φιλοσοφικές αντιλήψεις των Στωικών, σε ό,τι αφορά τις θεμελιώδεις εμπνεύσεις της πολιτικής της φιλοσοφίας. Αν και η έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτήν την πλευρά του στωικισμού από τους μελετητές είναι καταφανής, υποστηρίζουμε ότι οι στωικοί φιλόσοφοι, παρά τις επιμέρους διαφορές των, είχαν μια κοινή κατεύθυνση σε ό,τι αφορά την πολιτική τους αντίληψη.

1. Εισαγωγή

Υπάρχουν ειδικοί λόγοι για τους οποίους μία εξέταση της πολιτικής αντίληψης των αρχαίων Στωικών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι λόγοι αυτοί ανάγονται στο γεγονός ότι, ενώ τα σωζόμενα αποσπάσματα της Στωικής φιλοσοφίας δίδουν τις απόψεις των σχεδόν σε όλα τα θέματα που αποτελούσαν το αντικείμενο

* Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

φιλοσοφικής διερώτησης κατά την εποχή εκείνη, υπάρχει μία περιοχή όπου παρατηρείται αξιοσημείωτη ολιγολογία (αν όχι έλλειψη) σχετικών θέσεων: είναι ακριβώς η περιοχή των πολιτικών αντιλήψεων όπου, μέχρι σήμερα, έχει θεωρηθεί ότι τούτο δεν είναι εύκολο να αποτελέσει αντικείμενο μίας *ad hoc* μελέτης και έκθεσης.

Γενικώς, οι μελέτες οι αναφερόμενες αποκλειστικά στη Στωική σκέψη (και ειδικότερα, στους αρχαίους Στωικούς, δηλαδή από τον Κλεάνθη και εξής), είναι πάρα πολύ λίγες. Οι μελετητές φαίνεται ότι θεώρησαν ότι η Στωική σκέψη είναι πολύ όσιμη σε σχέση με την κλασική φιλοσοφία, ενώ είναι πάρα πολύ πρώιμη για εκείνους που εστιάζουν το ενδιαφέρον των στη μεσαιωνική σκέψη. Αλλά και πάλι, μελετητές που ασχολήθηκαν με τη Στωική Σκέψη, όπως ο A.A. Long¹, ο J. Rist², ή και ο Max Pohlenz³ παλαιότερα, αντιπαρέρχονται το ζήτημα της πολιτικής αντίληψης των αρχαίων Στωικών – και μάλιστα χωρίς να προσφέρουν μια στοιχειώδη έστω δικαιολόγηση αυτής της αγνόησης. Απλώς το αγνοούν, ίσως διότι οι σχετικές αναφορές που βρίσκουν στις πηγές τους φαίνονται πολύ λίγες και πάντως ανεπαρκείς, προκειμένης της σύνθεσης μιας σχετικής πραγματείας.

Το ότι οι αναφορές στο θέμα είναι λίγες, αποτελεί ένα πραγματικό γεγονός: τουλάχιστον οι *σωζόμενες* αναφορές. Θεωρούμε όμως ότι αυτό δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να αγνοηθούν οι πολιτικές αντιλήψεις των αρχαίων Στωικών. Διότι *δεδομένης της όλης Στωικής φιλοσοφίας*, τα σωζόμενα αποσπάσματα και οι δοξογραφικές μαρτυρίες επιτρέπουν το σχηματισμό μιας αντίληψης περί του πώς αυτοί αντελαμβάνοντο τη θέση του ατόμου μέσα στην πολιτεία, τα χαρακτηριστικά του πολιτικού ατόμου και, γενικώς, κρίσιμες πλευρές του όλου προβληματισμού που συνιστά ό,τι ονομάζεται «πολιτική φιλοσοφία».

Στη σύντομη αυτή εργασία θα δώσουμε τα στοιχεία της θέσης μας, ότι δηλαδή οι υπάρχουσες δοξογραφικές μαρτυρίες περί των στωικών απόψεων, καθώς και τα ίδια τα σωζόμενα αποσπάσματα πρωτοτύπων στωικών κειμένων, μπορούν να δώσουν ουσιώδεις ενδείξεις για τις πολιτικές των αντιλήψεις.

2. Ηθική και Φυσική: Τα θεμέλια της στωικής πολιτικής σκέψης

Δεδομένης της εμφάνισης των Στωικών στην ηθική, δεν είναι απροσδόκητο το ότι καίριες πολιτικές των απόψεις εκφράζονται σε στενή συνάφεια με ηθικές αντιλήψεις – ή και *μέσω* αυτών. Ως γνωστόν, το στωικό ιδεώδες ήταν εκείνο του «σοφού άνδρος». Το κρίσιμο στοιχείο, όμως, το οποίο χαρακτηρίζει άνδρες όπως ο Ζήνων και ο Χρύσιππος, είναι ότι αυτοί *δε* μιλούν ως σοφοί άνδρες. Το ζήτημα δεν είναι απλώς μια υπόθεση «ταπεινοφροσύνης» (humility) – όπως θεωρεί ο Rist⁴. Το μέγα πρόβλημα των Στωικών ήταν αυτό: Να *γνωρίζεις* το καλό και να *μη* *μπορείς* να το πραγματοποιήσεις. Το μέγα αιτούμενο από τον στωικό «σοφό» δεν ήταν το τι γνωρίζει, αλλά το τι *πράττει* τελικώς. Γι' αυτό, σε άκρα αντίθεση με τους Πλατωνικούς, το μέγα ιδανικό του Στωικού δεν είναι μία κατάσταση «γνώσης», αλλά μία κατάσταση που, χωρίς να υποτιμά τη γνώση, πάει πέρα από αυτήν: Είναι η *απάθεια*, δηλαδή μία *πραγματική υπαρξιακή* (δηλαδή, σχετιζόμενη με την απτή πράξη), και όχι γνωσιολογική, κατάσταση του ανθρώπου.

Τουλάχιστον ως αφετηρία, τουλάχιστον *εν σπέρματι*, αυτή είναι μία στάση πολιτική. Διότι θεωρεί τον άνθρωπο στη στάση του όχι ως απομονωμένου και αποκόσμου όντος, αλλά στη στάση του απέναντι στα ερεθίσματα που δέχεται από άλλους ανθρώπους και από την πολιτεία ως θεσμό (και αυτό το τελευταίο είναι κατεξοχήν φανερό σε κείμενα του Σενέκα).

Το άλλο σκέλος της στωικής φιλοσοφίας, το οποίο θεωρούμε ότι διαμορφώνει αποφασιστικά την πολιτική των αντιλήψεων, είναι οι απόψεις των για τη σχέση με την Φύση – όχι γενικώς, αλλά, στο βαθμό που η σχέση του ανθρώπου με τη Φύση θεωρείται στο πλαίσιο του γενικότερου προβληματισμού για τη σχέση Μέρους-Όλου.

Ιδού λοιπόν τα δύο σκέλη της αρχαίας στωικής φιλοσοφίας, τα οποία κατεξοχήν θα εξετάσουμε κατά τη σύντομη ανάπτυξή μας: Η στωική Ηθική και η στωική Φυσική – όχι βεβαίως γενικώς, αλλά μόνο στο βαθμό που θα μπορούσαν να φωτίσουν αυτό που ζητούμε σε αυτή την εργασία: την πολιτική των αντιλήψεων. Η ηθική θεωρία αναφέρεται *καταρχήν* στο άτομο, ενώ η φυσική θεωρία αναφέρεται *καταρχήν* στη φύση. Αλλά και οι δύο θεωρίες αντανakλούν απόψεις που αναφέρονται στην Πόλιν, δηλαδή σε αυτό που ευρίσκεται ανάμεσα στο Άτομο (ως Μέρος) και τη Φύση (ως

Όλον). Αλλά ακόμη και το αν η πόλις ευρίσκεται «ανάμεσα», είναι κάτι το αμφισβητήσιμο. Η κύρια πολιτική πρόταση του Ζήνωνα ευρίσκεται στην *Πολιτεία* του, όπως μας έχει μεταφερθεί ως δοξογραφική μαρτυρία από τον Διογένη Λαέρτιο⁵. Υπάρχουν διάφορες ερμηνείες για το περιεχόμενο αυτής της πολιτικής πρότασης⁶. Αλλά, ακόμη και αν ως περιεχόμενο αυτής της πρότασης θεωρηθεί ο κοινοτισμός (δηλαδή μια κοινότητα ανθρώπων που συγκροτείται λόγω τυχαίων συνθηκών, όπως η φυσική γειτνίαση και η αμοιβαία γνωριμία), παραμένει κυριαρχική η θεμελιώδης αντίληψη: Η μόνη αληθινή πόλη είναι το ίδιο το σύμπαν⁷. Όταν ο Διογένης ο Κυνικός χρησιμοποιεί, για να περιγράψει τον εαυτό του, την έκφραση «κοσμοπολίτης» (δηλαδή, πολίτης του σύμπαντος) είναι βέβαιο ότι το στωικό δόγμα για την επεξήγηση της «πόλης» προκύπτει ως επεξήγηση αυτής της ρήσης. Διότι, όντως, το σύμπαν νοείται ως η *τοποθεσία* μιας κοινότητας ή *πόλεως* των θεών και ανθρώπων, και επομένως θεωρείται ως πόλη και με τη σημασία της «κατοικίας». Η θέση αυτή πέρασε αναλλοίωτη και στους Ρωμαίους. Για τον Σενέκα, αληθινή πόλη είναι η κοσμική πόλη. Το ίδιο ισχύει και για άλλους σημαίνοντες στωικούς συγγραφείς της πρώιμης αυτοκρατορίας: Τον Μουσώνιο Ρούφο, τον Επίκτητο, τον Μάρκο Αυρήλιο. Το ίδιο επίσης ισχύει και για συγγραφείς όπως ο Φίλων ο Ιουδαίος και ο Δίων Χρυσόστομος. Δεν ήταν μόνο ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, ήταν και ο Κικέρων, ο οποίος υποστηρίζει σταθερά ότι η αληθινή πόλη ταυτίζεται με το σύμπαν και ότι αυτή είναι η σταθερή θέση όλων των στωικών φιλοσόφων και συγγραφέων.

Είναι ενδεικτικό ότι η αρετή και η ενάρετη ζωή έγκεινται σε τούτο, ότι όλες οι πράξεις βασίζονται στην αρμονία ανάμεσα στο ατομικό πνεύμα και τη θέληση του δημιουργού του σύμπαντος⁸. Είναι επίσης ενδεικτικό ότι μία από τις μεταφορές που οι Στωικοί χρησιμοποιούσαν για να περιγράψουν τη σχέση μεταξύ των διαφόρων πλευρών (φυσικών, ηθικών, λογικών) της φιλοσοφίας των ήταν «ο καρπός του κήπου» (παγκάρπω άλωη)⁹. Με αυτό εννοούν το στενό συσχετισμό λογικής, φυσικής και ηθικής. Η μελέτη της φυσικής συχνά αποτελεί την ουσιαστική προϋπόθεση για τη διατύπωση ηθικών παραγγελμάτων. Συμφωνία με τη φύση σημαίνει το καλό, διαφωνία με τη φύση σημαίνει το κακό. Αυτό είναι ένα καλό πλαίσιο για να γίνει κατανοητή η αντίληψή των για τη σχέση Μέρους-Όλου.

Αλλά γιατί οι Στωικοί δίνουν τόση σημασία στη φύση;

Το κάνουν ακριβώς διότι το κάθε τι θεωρείται ως τοποθετημένο «σωστά», αποτιμώμενο με έσχατο κριτήριο τη φυσική τάξη. Τα

πρόβατα τρώνε χορτάρι, ενώ ο άνθρωπος χρησιμοποιεί μια γλώσσα – είναι ανάρμοστο για τον άνθρωπο να τρώει χορτάρι. Γιατί; Γιατί η Παγκόσμια Φύση έχει καθ-ιερώσει έναν τρόπο, μία κανονικότητα για το κάθε Επί Μέρους: Τα φυτά, τα ζώα, ο άνθρωπος είναι ό,τι είναι, και κάνουν ό,τι κάνουν, με βάση μια παγκόσμια τάξη. Αυτή η παγκόσμια τάξη είναι που αποτελεί το έσχατο κριτήριο για την ατομική ενέργεια του κάθε επιμέρους. Γίνεται έτσι κατανοητό το γιατί οι Στωικοί δεν έκαναν τη συμπεριφορά μέσα στην Πόλιν κεντρικό θέμα των φιλοσοφικών των αντιλήψεων: Η Πόλη είναι μεν ένα όλον, αλλά ένα όλον το οποίο αποτελεί υποσύνολο της παγκόσμιας και ύψιστης Ολότητας – της Φύσης. Για τον Πλάτωνα (ακόμη ίσως και για τον Αριστοτέλη) θα μπορούσε ίσως να πει κανείς ότι η Πόλη-Μονάδα αποτελεί ένα επαρκές πλαίσιο για την πραγμάτωση του Αγαθού, ή του αγαθού ανδρός. Ένας Στωικός ποτέ δε θα έλεγε κάτι τέτοιο. Και δεν θα το έλεγε, διότι αυτό θα ήταν αντίθετο προς το θεμελιώδες στωικό δόγμα της *συμπάθειας*. Εάν ο Στωικός ασχοληθεί με μία πόλη μόνο (ως μονάδα απομονωμένη) θα έχει ένα αίσθημα ματαιοπονίας. Διότι είναι πεπεισμένος ότι όσο τέλεια και αν περιγράψει αυτήν καθεαυτήν την πόλη, στην πραγματικότητα δεν έχει πετύχει τίποτε το ουσιαστικό. Διότι αυτή η πόλη *εξ ορισμού* επηρεάζεται από τα πάντα που υπάρχουν στη Φύση και εκτός αυτής της πόλης.

Έτσι, η πολιτική διευθέτηση μέσα σε μια συγκεκριμένη πολιτική κοινότητα τελεί υπό τις ίδιες ακριβώς προϋποθέσεις που τελεί η ηθική τελείωση του ατόμου. Ουδόλως πρόκειται για μίαν ατομικιστική ηθική, η οποία απλώς προεκτείνεται και γενικεύεται αυθαιρέτως ώστε να καταστεί πολιτική θεωρία. Αντιθέτως, η πολιτική πραγματικότητα στους Στωικούς θεωρείται υπό την οπτική που θεωρείται η σχέση του κάθε επιμέρους με το Όλον – τη φύση. Η Παγκόσμια Φύση καθορίζει το κάθε επιμέρους, είτε αυτό είναι πράγμα, είτε ατομική ανθρώπινη ύπαρξη, είτε πολιτεία. Και το κάθε επιμέρους περιγράφεται και αποτιμάται πάντοτε δευτερογενώς, δηλαδή θεωρούμενο πάντοτε στη σχέση του με το όλον. Είναι χαρακτηριστικό, λόγου χάρη, ότι ο Μάρκος Αυρήλιος αναλύει κάθε τι το επιμέρους υπό αυτήν την οπτική¹⁰. Υπό το φως της μακροπρόθεσμης προοπτικής, τίποτε δεν είναι ανεξάρτητο από τη φυσική τάξη. Υπάρχουν ασθένειες, ξηρασίες, πείνα, οι οποίες εμποδίζουν τον άνθρωπο να ενεργήσει επιτυχώς. Εάν ένα γεγονός θεωρηθεί ανεξάρτητα από την εγγενή σχέση του με τη φύση, μπορεί ίσως να χαρακτηριστεί ως φυσικό ή μη φυσικό, ή και ως αδιάφορο, για το ον που επηρεάζεται από αυτό το γεγονός. Έτσι,

από την οπτική του μέρους, η φτώχεια και η αρρώστεια είναι αφύσικες για την ανθρωπότητα. Αλλά από την οπτική του όλου, αυτά τα γεγονότα δεν είναι αφύσικα, διότι συμβάλλουν σε μία παγκόσμια ευταξία και ωφέλεια.

Αυτές οι δύο οπτικές εξετάζονται συσχετισμένες σε διάφορα Στωικά κείμενα. Μια σχετική άποψη¹¹ υποστηρίζει ότι «πολλά εξωτερικά γεγονότα μπορούν να εμποδίσουν τις ατομικές φύσεις να τελειοποιηθούν, αλλά τίποτε δεν μπορεί να σταθεί στον δρόμο της παγκόσμιας Φύσης, διότι αυτή συνέχει και διατηρεί όλες τις φύσεις». Η φύση, ως όλον, είναι τέλεια. Αλλά αυτή η τελειότητα κατά καιρούς είναι (ή χρειάζεται να είναι) συμβατή με μια κάποια «αφυσικότητα» σε ορισμένα επιμέρους. Αλλά πρόκειται για «αφυσικότητα» μόνο αν θεωρηθεί σε σχέση με τις προοπτικές του ατομικού, αποσυσχετισμένου από το όλον. Υπό την οπτική αυτή, ένας Στωικός θα το θεωρούσε ανόητο να αφιερώσει τις προσπάθειές του στο να περιγράψει μια ιδανική πολιτεία (δηλαδή ένα μέρος αποσυσχετισμένο από το όλον), ή μια πολιτεία όπου θα ήταν δυνατή η διαρκής και εγγυημένη ευδαιμονία. Επιτέλους, οι Έλληνες Στωικοί γνώριζαν ότι δεν είναι δύσκολο να δει κάποιος μια δημοκρατία να γίνεται τυραννία – η σχετική ιστορική εμπειρία στην εποχή των ήταν πλούσια. Επιπλέον, αυτοί οι Στωικοί, οι Έλληνες, ήσαν υλιστές και δεν εδέχοντο καμιά φιλοσοφική κατηγορία υπερβάσεως, όπως ο Πλάτων. Ο κόσμος είναι αυτός – δεν υπάρχει κανένας άλλος κόσμος, ό,τι συμβαίνει, συμβαίνει μέσα σε αυτή την ορατή υλική φύση και τίποτε δεν συμβαίνει, διότι τίποτε δεν υπάρχει, πέρα από αυτήν. Ως εκ τούτου, δεν αναλώθηκαν στο να αναζητήσουν κάποια φυγή από την πραγματικότητα και αναζήτηση σταθερότητας σε κάποιον υπερβατικό κόσμο ιδεών. Οι Ρωμαίοι Στωικοί ήξεραν ακόμη καλύτερα το τί σημαίνει μεταβλητότητα, μέσα σε μια πολιτεία όπου οι πολιτικές διαφορές ελύοντο συχνά με πραξικοπήματα και τη δύναμη των όπλων. Γι' αυτό, άλλωστε, ο Μάρκος Αυρήλιος σημείωνε: «Να καλωσορίζεις ό,τι συμβαίνει ακόμη κι αν αυτό φαίνεται σκληρό, γιατί συμβάλλει στην υγεία του σύμπαντος και στο καλώς έχειν του Δία. Διότι αυτός ποτέ δεν θα το έστελνε στον άνθρωπο αν αυτό δεν ήταν ωφέλιμο για το όλον»¹². Από την οπτική του όλου, τίποτε από ό,τι συμβαίνει στον άνθρωπο δεν είναι για βλάβη του, ούτε για βλάβη του όλου. Μερικά πράγματα φαίνονται βλαβερά και αντίθετα στη Φύση, θεωρούμενα μόνο από την οπτική του μέρους. Εάν η φυσική τάξη μπορούσε να υπάρχει χωρίς να συμβαίνουν αυτά τα επιμέρους, αυτό θα είχε γίνει. Η φύση δέχεται τον πόνο όχι για

τον πόνο, αλλά διότι αυτός είναι αναγκαίος για την παγκόσμια οικονομία. Έτσι, για τους Στωικούς, ό,τι και αν συμβαίνει είναι –υπό την κοσμική προοπτική του– «φυσικό» και, συνεπώς, ωφέλιμο.

Βεβαίως, στο σημείο αυτό η Στωική σκέψη αντιμετωπίζει το επιχείρημα ότι, αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε δεν υπάρχει τίποτα που να μην είναι «καλό» – υπό την παγκόσμια προοπτική του. Το θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο, διότι, μία ενδεχόμενη τέτοια αντίληψη δε θα άφηνε κανένα περιθώριο για ηθικές και πολιτικές αντιλήψεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό είναι ένα σημείο όπου η Στωική φιλοσοφία έχει να αντιμετωπίσει ισχυρές προκλήσεις, χωρίς να είναι πάντοτε βέβαιο ότι η επιτυχία αντιμετώπισης αυτών των προκλήσεων είναι αδιαμφισβήτητη¹³. Παρ' ότι μία γενικότερη ανάπτυξη αυτού του θέματος ξεφεύγει από το σκοπό αυτής της εργασίας, θα κάνουμε μερικές νύξεις.

3. Η αρμονία με το φυσικό νόμο, θεμέλιο της πολιτικής συγκρότησης

Εάν μελετήσει κανείς τον *Ύμνο στον Δία* του Κλεάνθη¹⁴, θα διαπιστώσει αμέσως ότι η ύπαρξη του κακού δεν αμφισβητείται καθόλου. Τετρακόσια χρόνια μετά τον Κλεάνθη, ο Επίκτητος (55-135 μ.Χ.), επίσης, αναφέρει ότι ο Δίας έχει βάλει νόμο τέτοιο ώστε να υπάρχει καλό και κακό¹⁵. Η βαθύτερη αντίληψη που διατρέχει τις αποστροφές αυτού του είδους είναι ότι η Φύση διαδραματίζει ένα ρόλο εναρμονίσεως των αντιθέτων – των οποίων η ύπαρξη δεν αμφισβητείται. Άλλωστε ο Χρύσιππος θεωρούσε ότι η αρετή χωρίς την κακία δεν υπάρχει¹⁶, όπως επίσης ότι είναι καλύτερα να ζει κάποιος με έναν κακό λόγο, παρά να μη ζει καθόλου (λυσιτελεί ζῆν ἄφρονα μᾶλλον ἢ μὴ βιοῦν)¹⁷. Και στο σημείο αυτό ευρίσκεται ένα κρίσιμο θέμα της Στωικής ηθικής και πολιτικής αντιλήψεως. Σε αντιδιαστολή με όλα τα άλλα φυσικά όντα, μόνον ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως προικισμένος με την ικανότητα να καταλαβαίνει τα κοσμικά γεγονότα και να προάγει τη λογικότητα της φύσης μέσω των ιδίων του προσπαθειών. Αλλά, επίσης, είναι το μόνο από τα όντα που έχει τη δυνατότητα να ενεργήσει κατά ένα τρόπο, ο οποίος να είναι ασύμφωνος με τη βούληση της φύσης. Σε τούτο ακριβώς έγκειται το ότι ο άνθρωπος θεωρείται ως ενεργών ηθικά.

Το σημείο το οποίον έχει ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική

φιλοσοφία των Στωικών είναι ότι δίνουν μεγάλο βάρος όχι τόσο στην επικράτηση μιας ορισμένης ποιότητας, αλλά στην *εναρμόνιση* αντιθετικών στοιχείων μέσα σε ένα όλον. Αυτό είναι ακριβώς το ιδανικό που καλείται να πραγματώσει μία πολιτεία, η οποία θεωρείται ως άριστη όταν είναι μικτή: πολιτείαν δ' άριστην τήν μικτήν ἔκ τε δημοκρατίας καὶ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας¹⁸.

Κατά τους Στωικούς, η κοινωνική οργάνωση της πολιτείας συνιστά ένα σπουδαιότατο ζήτημα, διότι «σπουδαῖον ἢ πόλις»¹⁹ και «ἀστεῖον ἄρ' ἔστιν ἢ πόλις»²⁰.

Εκείνο που συνιστά συνεκτικό στοιχείο της πόλης είναι ο νόμος – ο νόμος είναι που καθιστά ένα πλήθος ανθρώπων *πόλιν*²¹. Μέσα στην πόλη συναντώνται η φυσική και η ηθική αντίληψη των Στωικών.

Μιλήσαμε και αναλύσαμε προηγουμένως τις αντιλήψεις των για τον κόσμο, ως όλον. Αν επιμείναμε σε αυτό είναι διότι η πόλις θεωρείται η ίδια ως ευρισκόμενη σε κάποια αντιστοιχία με τον κόσμο. Ο *κόσμος οιοῖ πόλις* – ιδού μια συχνά επαναλαμβανόμενη θέση των Στωικών²². Ο τρόπος που διοικείται μια πόλη είναι ο ίδιος ο τρόπος διοικήσεως του σύμπαντος κόσμου – αμφότερα διοικούνται από τον ορθό λόγο της φύσης: ἐπεὶ δὲ πᾶσα πόλις εὖνομος ἔχει πολιτείαν, ἀναγκάως συνέβαινε τῷ κοσμοπολίτῃ χρῆσθαι πολιτείᾳ ἢ καὶ σύμπας ὁ κόσμος· αὕτη δὲ ἔστιν ὁ τῆς φύσεως ὀρθὸς λόγος, ὃς κυριωτέρῳ κλήσει προσονομάζεται θεσμός, νόμος θεῖος ὢν, καθ' ὃν τὰ προσήκοντα καὶ ἐπιβάλλοντα ἐκάστοις ἀπενεμήθη²³.

Γι' αυτό, ούτε οι «άλογοι»²⁴ ούτε οι «άφρονες»²⁵ είναι ποτέ δυνατόν να συγκροτήσουν πολιτεία.

Έτσι, ο ρόλος της ηθικής στη συγκρότηση της πόλεως είναι εξίσου αποφασιστικός: Οὐ μὴν τοῦτό γε τῷ Λυκούργῳ κεφάλαιον ἦν τότε, πλείστων ἡγουμένην ἀπολιπεῖν τὴν πόλιν· ἀλλ' ὡσπερ ἑνὸς ἀνδρὸς βίῳ καὶ πόλεως ὅλης νομίζων εὐδαιμονίαν ἀπ' ἀρετῆς ἐγγίνεσθαι καὶ ὁμονοίας τῆς πρὸς αὐτήν²⁶, και συνεπώς: Ζήνων ἔφη δεῖν τὰς πόλεις κοσμεῖν οὐκ ἀναθήμασιν, ἀλλὰ ταῖς τῶν οἰκούντων ἀρεταῖς²⁷.

Υπάρχει, ὄντως μία αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην αρετή του ατόμου και την αρετή της πόλης. Οι αρετές των ατόμων συντείνουν στην οικοδόμηση μιας αγαθής πόλης. Αλλά και η αγαθή πόλη δημιουργεί αγαθούς ανθρώπους: Μωυσῆς δὲ συνελόντι εἰπεῖν νόμος ἔμψυχος ἦν τῷ χρηστῷ λόγῳ κυβερνώμενος, πολιτείαν γοῦν διηκόνησεν ἀγαθὴν· ἢ δὲ ἐστὶ «τροφή ἀνθρώπων» καλὴ κατὰ κοινωνίαν²⁸.

Και οι νόμοι αποτελούν ακριβώς εκείνο το πολιτικό στοιχείο, στο οποίο συναντώνται η ηθική του ατόμου και η ηθική της πολιτείας: συνόλως γάρ ένάρετος ή πολιτεία και νόμοις οἱ μόνον τὸ καλὸν ἀγαθὸν εἰσηγοῦνται²⁹.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η πολιτική αντίληψη των Στωικών συντίθεται από τις φυσικές περί κόσμου και ηθικές περί ατόμου αντιλήψεις των, οι οποίες συγκλίνουν και εφαρμόζονται στην πόλη. Ο Στωικός «πολίτης» είναι ο σοφός, ο οποίος «πολιτεύεται» όχι «ἡδονῆς ἕνεκα»³⁰, αλλά με σκοπό να ωφελεί την πατρίδα του³¹.

Αυτός είναι ο τρόπος που οι Στωικοί αντιλαμβάνονται την πόλη, καθώς και «το είναι» μέσα στην πόλη. Ενδιαφέρονται βεβαίως για τον κόσμο ως σύνολο και για την ηθική υπόσταση του μεμονωμένου ατόμου. Αλλά τονίζουν ότι ο «πολιτικός λόγος» είναι μέρος της φιλοσοφίας³², ο «πολιτικός βίος» κατατάσσεται ανάμεσα στους «προηγούμενους», μαζί με τον «βασιλικόν» και «επιστημονικόν»³³, ο δε «πολιτικός» ανήκει σε εκείνο το «γένος» ανθρώπων, το οποίον ο Ζήνων ονόμαζε «σπουδαίον», κατ' αντιδιαστολήν προς το γένος «των φαύλων»³⁴. Μπορεί οι γενικότερες θέσεις της Πολιτείας του Ζήνωνα να μην επέσυραν το ζωηρό ενδιαφέρον των φιλοσόφων – ίσως λόγω των ακραίων θέσεών της σχετικά με την αντίληψη περί έρωτος ως στοιχείου συνεκτικού της πόλεως, ή περί της οικογένειας (ελεύθερες σχέσεις όλων των ανδρών με όλες τις γυναίκες). Φαίνεται άλλωστε ότι οι αντιλήψεις αυτές του Ζήνωνα έφεραν σε αμηχανία τους μεταγενέστερους στωικούς και είχαν ελάχιστη επίδραση στις αντιλήψεις τους. Αλλά υπήρχε ένα θεμελιώδες στοιχείο το οποίο διατήρησε αμείωτη την επιρροή του: Η αναγνώριση από το Ζήνωνα ότι ο σοφός ή χρηστός άνθρωπος είναι ο μοναδικός αληθινός πολίτης, ο πραγματικά ελεύθερος, ενώ ο κακός είναι ξένος, εχθρός και δούλος.

Συμπέρασμα

Η στωική αντίληψη περί της πόλης αποτελεί αναγκαίο συνεπακόλουθο της αντιλήψής τους περί του σύμπαντος. Ο κόσμος είναι «καλός» όταν σε αυτόν κυριαρχεί το «κατά φύσιν». Η τάξη της φύσεως είναι αυτή η θεία βούληση – ως εκ τούτου σε αυτήν τίποτε δεν αφήνεται στην τύχη, τα πάντα συμβαίνουν σύμφωνα με ένα κοσμικό σχήμα, ακριβώς διότι υπάρχει μία μόνιμη δύναμη στην ιστορία του κόσμου. Αυτή είναι η έννοια με την οποίαν η

«φιλία» και η «ομόνοια» αποτελούν θεμελιώδεις στοιχεία της (μη σωζόμενης, παρά μόνο με έμμεσες αναφορές από μερικές δοξογραφικές μαρτυρίες) Πολιτείας του Ζήνωνα. Η αρμονία με τη φύση είναι ο υπέρτατος κανόνας για την οργάνωση ενός μικρού μέρους της, όπως είναι η πόλη των ανθρώπων. Η φύση γνωρίζει να τηρεί από μόνη της την αρμονία, το μόνο που έχει να κάμει ο φιλόσοφος είναι να μελετήσει τους τρόπους και τη σοφία της κοσμικής οργάνωσης. «Πόλη» άρα είναι ολόκληρο το σύμπαν και η ανθρώπινη πόλη θα είναι ευδαίμων αν τελεί σε αρμονία με αυτό το υπέρτατο σύνολο. Ο ενδοκοσμικός στωικός θεός είναι αυτός που με το πνεύμα του συνέχει τον κόσμο και τον κρατεί ζωντανό. Υπό την έννοια αυτήν, ολόκληρος ο κόσμος είναι ένας τεράστιος οργανισμός που ζει και ανασαίνει. Άρα, όπως ακριβώς συμβαίνει με το ανθρώπινο σώμα, η κατάσταση ενός μέρους μπορεί να επηρεάζει ένα άλλο μέρος και αυτό που συμβαίνει σε μία περιοχή του σύμπαντος μπορεί να επηρεάζει αυτό που συμβαίνει σε μία άλλη – κατά την αρχή της «κοσμικής συμπαθείας». Επομένως, η οργάνωση της «πόλης» δεν αποσκοπεί στην εκ του μη όντος δημιουργία του αγαθού, αλλά στην ανακάλυψη αυτού που ήδη υπάρχει στη φύση και την εναρμόνιση της πολιτικής οργάνωσης με αυτό. Δεν υπάρχει τίποτε που μπορούμε να κάνουμε για να αλλάξουμε τις πραγματικότητες της ζωής και κάθε τι που υπάρχει και συμβαίνει, είναι για το καλύτερο – αρκεί να εναρμονισθούμε με τη βούληση της «φύσης», με το φυσικό νόμο, ζώντας «κατά φύσιν». Στη στωική σκέψη, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε αν η «φύση» είναι μία ξεχωριστή οντότητα, ή απλώς ένας όρος για να κατονομασθεί κάθε τι το θείον και δημιουργικό και μόνιμο μέσα στο σύμπαν. Για το σκοπό της εργασίας αυτής, δεν έχει ιδιαίτερη σημασία η διαλεύκανση της διάκρισης. Το ουσιώδες είναι ότι η «πόλις» είναι ολόκληρο το σύμπαν και η πολιτική οργάνωση της ανθρώπινης κοινότητας θα είναι καλή μόνο εάν είναι «κατά φύσιν». Ότι και αν σημαίνει η «φύση», εκείνο που επιζητείται είναι το «κατά φύσιν» στην οργάνωση και λειτουργία της ανθρώπινης κοινότητας, τουτέστιν, η διαρκής αρμονία της ανθρώπινης κοινότητας με την καθολική αρμονία του σύμπαντος κόσμου.

Σημειώσεις

1. Long A.A., *Problems in Stoicism*, London, 1971.
2. J.M. Rist, *Stoic Philosophy*, 1969. 1969. J.M. Rist, *The Stoics*, California, 1978.
3. Max Pohlenz, *Die Stoa*, 2 τόμοι, Göttingen, 1959.
4. J.M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1969, σελ. 23.
5. Βλ. Διογένης Λαέρτιος, VII, σελ. 32-33.
6. Malcolm Schofield, *The Stoic Idea of the City*, Cambridge, 1992, κεφ. II. Πρόκειται για μία απελπιστικά φιλολογίζουσα μελέτη, στο πνεύμα του καθαροαιμίου σχολαστικισμού. Σχετικά πρόσφατα (1997) εκδόθηκε σε ελληνική έκδοση από το ΜΙΕΤ. Ο Schofield προσπαθεί με πείσμα να αποδείξει αυτό που όλα τα στοιχεία αποκλείουν: Ότι η Πολιτεία του Ζήνωνα επέδρασε στους μεταγενέστερους στωικούς φιλοσόφους. Δεν νομίζω ότι αυτή η συλλογή αποτελεί συμβολή στη φιλοσοφική μελέτη που επιχειρούμε – είναι μάλλον μία φιλολογική έρευνα, ελάχιστα πειστική.
7. Πρβλ. Κλήμη Αλεξανδρέα, *Στρωματείς*, IV 26 (SVF III, 327).
8. Διογένης Λαέρτιος, VII, 88.
9. Χρύσιππος, *Αποσπάσματα*, απόσπασμα 38. Ποσειδώνιος, *Fragmenta*, Απόσπασμα 252b. Σέξτος Εμπειρικός, *Κατά Μαθηματικών*, 7, 17.
10. Μάρκος Αυρήλιος, *Τας Εις Εαυτόν*, V, 8· VIII, 46.
11. Κικέρων, *De Natura Deorum*, II, 35.
12. Διογένης Λαέρτιος, VII, 135, στο: Ioannes ab Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Leipzig, τόμοι I-IX, 1905-1924 (εφεξής, SVF: Οι αριθμοί εμφανίζουν τόμο και αριθμό αποσπάσματος, II, 579). Στους Στωικούς, «Δίας» είναι ένα άλλο όνομα για τη Φύση. Επίσης, Φιλόδημος (SVF, II, 1076), Πλούταρχος (SVF, II 1045 και SVF, II, 937).
13. Βλέπε, για παράδειγμα, Manilius, *Astronomikon* 4, σελ. 1-118: Μετά από εκτεταμένη ανάλυση της άποψής του ότι «η μοίρα κυβερνά τον κόσμο» και ότι «ο καθένας πρέπει να υποστεί τον κλήρο που έλαχε σε αυτόν», προσπαθεί να εύρει τρόπο ώστε ο «εγκληματίας» να θεωρηθεί υπεύθυνος και «αχρείος» – έστω και αν ο στωικός Μανίλιος ακυρώνει πλήρως την ανθρωπινή ελεύθερη βούληση. Η αντίφαση παραμένει αξεπέραστη.
14. Στοβαίος, *Εκλογαί*, I, 1, 12 (SVF, I, 537).
15. Επίκτητος, *Dissertationes ab Arriano digestae*, I, 12, 16, Loeb ser., 2 τόμοι, 1925.
16. SVF, II, 1169F.
17. Πλούταρχος, *De Stoicorum repugnantis*, 1042, A11 (SVF, III, 760). Επίσης, Πλούταρχου, *De communibus notitiis adversus Stoicos*, 1064, E 6.
18. Διογένης Λαέρτιος, VII, 131 (SVF, III, 700).
19. Στοβαίος, *Εκλογαί*, II, 7, 111 (SVF, I, 587).
20. Όπ. παρ.

21. Κλήμης Αλεξανδρείς, *Στρωματείς*, IV 26 (SVF, III, 327), Δίων Χρυσόστομος (SVF, III, 329).
22. Άρειος Δίδυμος (SVF, II, 528), Πλούταρχος (SVF, II, 645), Δίων Χρυσόστομος (SVF, II, 1130), Κικέρων (SVF, II, 1131).
23. Φίλων, *De officio mundi*, 143 (SVF, III, 337).
24. Πλούταρχος (SVF, III, 368).
25. SVF, III, 1176.
26. Πλούταρχος, *Βίοι φιλοσόφων* (Λυκούργος) 31, 1 (SVF, I, 263).
27. Στοβαίος, *Ανθολόγιον*, 4, 1 (SVF, I, 266).
28. Κλήμης Αλεξανδρείς, *Στρωματείς*, I, 26, 168, 1 (SVF, III, 332).
29. Χρύσιππος, *Αποσπάσματα*, απόσπασμα 330 (SVF, III, 330).
30. Πλούταρχος (SVF, III, 706). Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ ο Πλούταρχος ασκεί αυστηρή κριτική στο Ζήνωνα για τις ανακολουθίες του στο (μη σωζόμενο) έργο του *Περί Πολιτείας*, όπως παραδίδει τον τίτλο σε αυτό το σημείο.
31. Στοβαίος, *Εκλογαί*, I, 111, 3 (SVF, III < 690).
32. Διογένης Λαέρτιος, VII, 41 (SVF, I, 482).
33. Στοβαίος, *Εκλογαί*, II, 7 (SVF, III, 686).
34. Στοβαίος, *Εκλογαί*, II, 7 (SVF, III, 216).

